

ADALÉKOK ÉS JEGYZETEK A TOLDI-MONDÁHOZ

Ilosvai Toldijának egyes elbeszélő motívumait eddig szinte kizárólag nyugati eposzok elemeivel egyeztetették. Fő súlyt kapott ebben az egyeztetésben a XVI. századi történelem XII. századi francia chanson de geste-ekből való eredeztetése, de volt, aki eredeti angol forrásra, más, aki német vagy olasz közvetítésre gondolt; a vizsgálatokból csak egy szempont maradt ki — mindig, következetesen — s éppen a legtermészetesebb szempont: az, hogy ennek az elbeszélő éneknek esetleg közelebbi, közép-európai kapcsolata is lehet. Jellemző, hogy mikor Birkás Géza 1912-ben felvetette a délszláv közvetítés eszméjét, az egyik hozzászóló azt élesen elutasította, s ezután e fontos kérdés felett napirendre is tért irodalomtörténet-frásunk. Így aztán ez az észrevétele sem keltett visszhangot: »Toldira emlékeztető hősöket a különböző európai népek közép- és újkori hősköltészetében elég tekintélyes számmal találunk. A muromi Iljáról szóló orosz bilinák, a Králeyevics Márkról éneklő szerb epikus dalok, a dán Haveloc történetének különböző feldolgozásai például tárgy történeti szempontból inkább megérdemelnék a figyelmet, mint azok a magyar és külföldi mesék, melyeket Szilády Áron vett vizsgálat alá.«¹

Általában senki sem gondolt többé arra, hogy a gazdag orosz folklórban is lehetne valami egyezőt találni. Elmondhatjuk, hogy különösen a skandináv és a szláv források a Toldi-monda szempontjából a mai napig sincsenek kellőképpen átvizsgálva ahhoz, hogy az epikus témakör rokonságáról s közvetett vagy közvetlen kapcsolatairól teljes és megnyugtató képünk alakulhasson ki. Éppen azért időszerűnek látszik — inkább figyelemkeltésül, mint a kérdés végleges megoldásaként — néhány olyan motívum-változatra rámutatni, amely látóköriünknek kelet-európai kiszélesítését volna hivatva előmozdítani.

1. Bikafékezés

Solyomossy Sándor, aki legtöbbet és legrészletesebben foglalkozott a Toldi-monda külföldi megfeleléseivel és, mint ismeretes, mondánk csaknem minden elemét francia forrásra vezette vissza, motívum-összeállításában éppen ennek nem találta meg a párját.² Utóbbi tanulmányában erről ugyanis ezt írja: »Az egész sorozatból két jelentéktelen részlet hiányzik csupán: a bika megfékezése, amely oly mindennapos téma, hogy a nagy erejű bajnok tetteihez önként csatolódhatott, másik: a szakál-epizód, melynek megfeleléseit itt nem részletezem, de nyugaton oly sűrű előfordulású, hogy onnan való származása kétségtelen« (90. l.) A Toldi-kérdés hatalmas irodalmából rajta kívül Karl Lajos szól hozzá a bikafékezéshez, s azt más »találónan festett« képekkel egyetemben »a szemlélet, a személyes tapasztalat« forrásához óhajtott kötni és Ilosvai szerzeményeül elismertetni,³ amiben aligha fog vele valaki is egyetérteni. Szerintem a motívum Toldi egész történetjének szempontjából jelentéktelennek nem minősíthető; nem pedig azért, mert hősünknek az idegen vitéz felett aratott győzelme előtt legnagyobb, legnevezetesebb erőmutatványát képviseli; olyan cselekedetét, mely őt már a párviadalra is alkalmasnak tünteti fel. Bár ez a kapcsolat, ez az egymásután: a bikafékezésre az országos érdekű viadal, inkább Arany, mint Ilosvai Toldijában van meg, — a XVI. századi feldolgozásban ugyanis a kétféle küzdelem között olyan a kifejlést késleltető motívumok következnek, mint a konyhán való szolgálat, a kondérhordozás, a király kegyelme s ezután

¹ Birkás Géza: *Ilosvai Toldija s az olasz és francia Rainouart-mondák*. Ethn. 1912, 277. l.

² Solyomossy Sándor: *A Toldi-mondához*. Ethn. 1918. Ua.: *A Toldi-monda keletkezése*. ItK. 1924.

³ Karl Lajos: *Ilosvai Toldijáról*. It. 1914, 105. Cik kem lektora figyelmeztet, hogy Erős János meséjéből néhány távolabbinak látszó mesei párhuzamot hozott fel Moór Elemér: *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Bp. 1914. 53–54. l.

a hős hazatérése, majd újból útra indulása – , a magunk részéről nem tartjuk egészen kizártnak, hogy Arany ösztönös rekonstruáló eljárása (melyről más helyen szoltunk⁴) ezen a ponton talán a mondának valamely helyesebb, logikusabb gondolatfűzését ragadta meg. Ilosvai előadásának némelykor nem a legerősebb oldala a sorrend. Emlékeztetek Négyesy László kísérletére, aki tisztán esztétikai elemzéssel a história Toldi »ifjúságabeli« első részében két párhuzamos menetű, de nem teljesen egyenértékű hősi történet elbeszélésének egybefonódását vélte megállapíthatni.⁵ Újabban rámutattak arra, hogy Ilosvai forrásaihoz való viszonyában válogató módszerű, s hogy ezek az írott források különbözők lehettek.⁶ Annyi azonban bizonyos, hogy amíg a Toldi-mondának egészen közeli, mozzanatról-mozzanatra megegyező pontos külföldi változata elő nem kerül, nincs jogunk a kutatás számára más szöveget választanunk kiindulásul, mint Ilosvaiét.

A fenti megfontolásokat az az észlelet indította el, hogy a bikafékezésnek és a reá következő párviadalnak Arany költői feldolgozásához hasonló együttesét találtuk meg egy régi orosz forrásban: a – rendszerint Nyesztor nevével kapcsolatban emlegetett – orosz őskronika egyik folklór-eredetű elbeszélésében. A mondott őskronika, az 1377-ből fennmaradt »Lavrentyjevskaja letopisz«, magyarul: Laurentiusi évkönyv szerint a mondát, nyilván egykorú ének után kivonatolva, a 992. évhez fűzve adja elő. Összehasonlításra fordításban – egyes értelmező jegyzetek zárójelbe iktatásával – a teljes szöveget a kritikai kiadásból egészében közlöm.⁷

»992. Vlagyimir elment a horvátok ellen. (Horvátok: pontosan meg nem határozható lengyelországi nép). Mikor a horvátokkal viselt háborúból visszatért, a besenyők feljöttek (a Dnyepernek) a Szula folyó felőli oldalán. Vlagyimir ellenük indult és a Trubezs folyó gázlója mellett találkozott velük, ahol most Perejaszlav van. Vlagyimir megállapodott a folyó egyik partján, s a besenyők a másikon: sem ezek, sem azok nem mertek átkelni a másik partra. Ekkor odajött a besenyő fejedelem a folyóhoz, kihívta Vlagyimirt és azt mondta neki: 'Állíts ki tőletek egy vitézt s én is kiállítok egyet tőlünk. Harcoljanak ezek. Ha a tied földhöz veri az enyémet, nem fogunk harcolni három évig, ha az enyém a tiedet veri le, három évig pusztítunk benneteket'. Erre elváltak. Mikor Vlagyimir visszatért a táborba, hírnököket küldött ki ilyen szavakkal: 'Nincs-e olyan ember, aki meg tudna verekedni a besenyővel?' De ilyen sehol nem találtatott. Másnap reggel megjöttek a besenyők s magukkal hozták vitézüket, de a mi részünkről nem volt ellenfele. Vlagyimirt kezdte bántani a dolog és újra kiküldött minden seregéhez. Ekkor előjött egy öreg ember a fejedelemhez és azt mondta: 'Fejedelem! Van nekem otthon egy fiam, a legifjabb. Negyedmaggal jöttem harcolni, de ő otthon maradt. Gyermekekortól fogva senki sem bírta földhöz vágni. Egyszer mikor szídtam, éppen börtöréssel volt elfoglalva, megharagudott reám és széttépte a bört kezével.' Mikor a fejedelem ezt meghallotta, megörült, elküldtek érte, odavezették a fejedelemhez és a fejedelem mindent elmondott neki. Ő pedig így felelt: 'Fejedelem! – Nem tudom, bírok-e vele, tegyen próbára. Nincs-e itt egy nagy és erős bika?' Találtak egy nagy és erős bikát és azt parancsolták, hogy dühösítsék fel. Tüzes vassal sütögették és szabadon eresztették. A bika elszaladt mellette, ő megragadta kezével a bikát szarvánál és úgy megfogta, hogy kitepte a bört a hússal együtt. Vlagyimir akkor így szólt: 'Meg tudsz vele küzdeni?' S másnap reggel jöttek a besenyők és kezdtek kiáltozni: 'Van-e ember? A miénk ugyan már készen van'. De Vlagyimir ezen az éjszakán fegyverbe öltöztette és mindketten kiálltak. A besenyők előállították vitézüket, ez igen nagy és félelmetes volt. Kilépett Vlagyimir vitéze. Meglátta a besenyő és elnevette magát, mivelhogy középtermetű volt. Kimérték a pályát a két sereg között és egymásra eresztették őket. Ezek összecsaptak és kezdték egymást erősen szorongatni. Agyonnyomta (*udavit* 'a. m. 'megfojt, felakaszt', *do szmertyi* 'halálra') kezével a besenyőt és a földhöz verte. Kiáltás hangzott fel, a besenyők megfutamodtak, az oroszok üldözőbe vették és vágták, kergették őket. Vlagyimir megörült, annál a gázlónál várost alapított és Perejaszlav-lak nevezte, mert az a suhanc elragadta (*pereja*) a dicsőséget (*szlavu*). Őt és az apját Vlagyimir nagy emberré tette. Azután Vlagyimir nagy győzelemmel és dicsőséggel visszatért Kievbe.

Szovjet irodalomtörténetészek megállapítása szerint az őskronikának ez az elbeszélése az 1093-i szövegében még nem volt benne, következőképpen a XII. század elején került bele az őskronikába (a »Poveszt' vremennyh let«-be) amikor 1113 körül Nyesztor összeállításában és 1116-ban Szilveszter átdolgozásában végleges formáját nyerte. A Perejaszlav-lal kapcsolatos helynévmagyarázó etimológia nem egyeztethető össze azzal a történeti ténnyel,

⁴ Tölem: *Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók*. Magyar Századok. Bp. 1948. 236. l.

⁵ Négyesy László: *Az őskronika*. Magyar Múza 1920. Ismertetését l. Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 481. l.

⁶ Horváth János, i. m. 489–490. l.

⁷ Повесть временных лет. Часть I. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Под ред. В. П. Адрианова-Перетца. АН. СССР. М.—Л. 1950. 84–85. l. Fordítása I, 283–284. l.

hogy a város a X. század elején csaknem egy évszázaddal a monda datálása előtt ismert volt; így Vlagyimirhoz is kétségkívül később fűzték ezt az elbeszélést. Ez összefügg azzal a folyamattal, amelyben a bylina-témák az ő székelye körül kezdenek csoportosulni és ciklussá rendeződni.⁸ D. Sz. Lihacsov, a monda legújabb méltatója, az elbeszélésben bylina-témát lát: mégpedig a legkorábbiak közül valót. Népiességének jellemzésére felhossa motívumainak folklor-jellegét: hőse a nép fia, az otthon hagyott legifjabb fiú, a külsőre nem tetszetős, de nagyon erős, nagykezü iparos legény, ilyen motívumok még a küzdőfél keresése, a fejedelem nehéz helyzete, az öreg ember javaslata s az ismeretlen ifjú győzelmével kiérdemelt jutalom.⁹

Tudva azt, hogy ez ősrégi orosz monda krónikás feljegyzésének időpontját mekkora időbeli távolság választja el a Nagy Lajos-kori Toldi Miklóstól, meg a magyar história ránk-maradt szövegétől: Ilosvaitól, egyelőre korai lenne az átadás és átvétel felől következtetésekre bocsátkozni. Az egyezés megáll, ha történetileg nem magyarázzuk is meg. Ha nem hiszem is, hogy az orosz őskronika meséje közvetlen forrása lehetett a mi Toldi-mondánknak, másfelől azt sem tartom valószínűnek, hogy egyszerű vándormotívummal volna dolgunk. Mert a megfelelés az orosz és magyar epikum között több annál, amit a bikafékezés motívumának és a párbajnak együttzereplése jelent. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy magának a bikafékezésnek a részletei is jobban hasonlítanak Arany mint Ilosvai előadására: mint ismeretes Ilosvainál Toldi a bikát nem szarvánál ragadja meg, hanem farkánál fogva hurcolja vissza a vágószékhez. Belehelyezve a motívumot mind az orosz mind a magyar elbeszélés egészének gondolatmenetébe, a kettejük között észlelhető egyezések a következő epikus vázban foglalhatók össze (a megfelelő vonásokat számokkal jelölve): Egy ifjabb, otthon hagyott legény (1), aki már előbb is kimutatta az erejét (2), viadala előtt, amelyben az országot nyílt küzdelemben, az uralkodó szeme láttára megmenti (3), dühös bikát fékez meg pusztá kézzel (4), azután az ellenséges vitézzel is pusztá kézzel csap össze és azt végül megöli (5), váratlan nagy-szerű győzelemért az ország uralkodójától nagy jutalomban részesül (6).

Az egyező részletvonások közül kiemelendőnek tartom az utolsót: a jutalom mozzanatát. Habár el kell ismerni, ilyen párbaj után, mely a király szeme előtt folyik, a jutalom magától értetődő valami, mégis, az elbeszélés befejező aktusaként, jobban megegyezik ez az orosz és a magyar mondában, mint például Ilosvai szövegében és a XIV. századi angol Gamelyn-ének előadásában. A Gamelyn-énekben egyáltalán nincsen a hős küzdelme országos érdekűvé emelve. A Gamelyn-ének, amelyről Fest Sándor írt, annyival van előnyben — a Toldi-monda forrásaként — a börtörő legény orosz bylina-témája felett, hogy abban éppúgy, mint Ilosvainál az özvegyasszonynak tett »bosszúígéret» motívuma is megtalálható a viadalt megelőző és bevezető mozzanatok sorában egy nemesember alakjára mintázva.¹⁰ Ugyanilyen kétségkívül nyugati eredetű elem még a Toldi-mondában a Trisztán-eposzokból átkerült jellegzetes »csónakjelenet» is. De ezeken a »pontos» részletmegfeleléseken kívül, melyeknek egy része talán vándormotívum is lehet, bemutatott orosz forrásunk is tüntet fel — szerény nézetem szerint — annyi általános egyezést a miénkkel rokon vonások imént közölt összeállítására alapján a Toldi-monda első részével, Arany Toldijának tematikájával, hogy azt a kérdés jövő kutatásában mindenesetre tekintetbe kell majd venni.

Hogy Arany János a bikafékezés leírásában Ilosvain kívül esetleg Jókai Hétköznapi című regényéből is merített, az lehet irodalomtörténeti szempontból érdekes megfigyelés, de nem érinti a Toldi-monda külföldi kapcsolatainak még megoldásra váró problémáját.¹¹ Az orosz börtörő legény bylina-témájával kapcsolatban hamarabb adódnának még további folklorisztikai problémák. Nevezetesen fel kell vetni, mert hiszen ki nem ismerne rá, hogy ez igen régi, még X. századi orosz mondának (valószínűleg énekszövegnek) nem egy ponton szembetűnő találkozása van Dávid és Góliát bibliai történetével (I. Sámuel 17.). Vajon ebből az következnék-e, hogy a mi Toldi-mondánknak is volna köze Dávidhoz és Góliáthoz? Vajon Dávid ifjúkori hőstettei, mikor mint a juhok pásztora, oroszlánnal és medvével viaskodva mutatta ki harcteremttségét (i. h. 34–35. v.), megfelelőnek tehat a börtörő legény és Toldi bikafékezésének? — Ezek oly sokirányú tájékozódást igénylő, bár vizsgálatra érdemes bonyolult kérdések, hogy ezekre kielégítő feleletet egyelőre alig lehetne adni.

2. Börtönből a haza védelmére

A szóbanforgó motívum nincs meg Ilosvai versében, hanem csak XIX. századi népköltési feljegyzésből ismeretes. Ipolyi népmesegyűjteményéből (M. Népk. Gyűjt. XIII, 474–479. 1.) vonta be Solymossy a Toldi-monda kutatásába. Mint olyan mondai feljegyzések,

⁸ Повесть временных лет. Часть 2. М.—Л. 1950. Лihacsov jegyzetei 347. l.

⁹ Русское народное поэтическое творчество. том. I. АН. СССР. М.—Л. 1953. Лihacsov tanulmánya a X—XI. sz. népköltészetéről. 180—182. l.

¹⁰ Fest Sándor: A Toldi-monda. BpSz. 1938. márc. sz. 314. l.

¹¹ Gálos Magda: Arany Toldijának egyik forrása. EPhK. 1926, 167—168. l.

amelyeket más népi változatok kellőképpen nem erősítenek meg s amelyeknek egy részénél talán nemcsak Ilosvai, hanem Arany hatása is szóbajöhet, az ilyen újkori monda-törmelékek forrás szempontjából bizonyára nem egyértékűek Ilosvaival, de azért nem is tanulság nélkül valók. Még fokozottabban kívánják meg az összehasonlító vizsgálatot, mint Ilosvai történeti forrása abból a célból, hogy megállapítható legyen: mi bennük valóban a Toldi személyévé tartozó néphagyomány s mi az, ami egy-két mondaváltozatban csak alkalmilag került nevével kapcsolatba.

Az Ipolyi hagyatékából közölt népmondát Szeged környékén jegyezték fel s középső nagyobb részét teszi ki az az epikum, amelyhez Solymossy francia párhuzamot talált. Ő egy XII. század végéről való Ogier-eposzt tesz fel a magyar monda forrásául és úgy találja, hogy az említett szegedvidéki magyar mondának ugyanily sorrendben a következő motívumsora teszi ki az Ogier-eposz (La chevalerie Ogier de Danemarche) VIII—X. branchéának tartalmát. Idézem szószerint: »1. Toldi kegyvesztett lesz az udvarnál; a király börtönbe veti és éhhalálra ítéli. 2. Valaki titkon éléssel táplálja. 3. Mialatt holtnak hiszik, pogány vitéz garázdálkodik az országban s nincs ki sikerrel szembe álljon vele. 4. A pogány miatt búsul a király, a bajon csak Toldi segíthetne. 5. Kiderül, hogy életben van, a király lovat ajánl neki istálló-jából; lópróba; előkerítik a bajnok régi paripáját. 6. A mén szemétdombon elősködött, idő kell hozzá, míg erőre kap. 7. Párbaj a pogánnyal.« Solymossy befejezől hangsúlyozza, hogy »a magyar és francia változat eltérései külső előadásbeliek csupán... népünk... az idegen szerkezetet... máshonnan nem vehette, mert egyébként a jelenet-sornak sehol máshol megfelelője.« nincs (ItK. 1924. 16.)

A nyilvánvaló igazságnak kimutatása és ezzel a tudományok ezen a ponton előbbrevitele céljából meg kell cáfolnunk Solymossy Sándornak, a nagyérdemű folkloristának ezt a megállapítását. Ugyanis van a folklórban a magyar mondának ennél közelebbi párhuzama is: a bylinák világában. Az orosz bylina-költészetet ismertető dolgozatomban közöltem alapvetésül a rákövetkező elemző fejtegetések számára »Ilja Muromec és Kalin cár« bylinájának tartalmát a legjobb, legteljesebb feljegyzés alapján.¹² Ebből kitetszik, hogy Ogier viszonylag távoli, ellenben Kalin cár bylinája közeli változata ennek a magyar Toldi-mondának. Nem számítva a Solymossyban erősen hangsúlyozott lópróbát (az 5. és 6. pontban), mely Kalin cár bylinájában halványabb, a többi »motívumsor« annyira egy tőről szakasztott nálunk és a középkori eredetű orosz bylinában, hogy egészen nyilvánvaló: szegedvidéki mondánkat nem szükséges francia eposzi forrásra vinni vissza, megvan az a szomszédos környezetünkben is. Mint bylina nagyszámú változattal van közzétéve főként a Szovjetunió északi területéről (az Onyega-tó partjáról), s éppenséggel elképzelhető volna — a Szolovej rabló bylinája ilyen elterjedésére gondolva, (vö. Ethn. 1953, 233.) — hogy ebből a műfaji körből megtalálhatta útját verses formáját levetve és prózai mesévé átalakulva nemcsak az orosz nép, hanem esetleg még más szovjetunióbeli vagy kelet-európai nemzetiségek folklórába is.

Valószínűbb azonban, hogy inkább fordított a viszony a verses és prózai feldolgozás között. Föltehető, hogy a bylina (és a magyar monda is) a börtönből szabadítás jellegzetes motívumát a középkori folklórból merítette. Erre mutat, hogy a bylina elbeszélésének ez a kezdő szakasza — a kegyvesztéstől egészen a hős kihozataláig, hozzávéve a végső győzelem mozzanatát is a fenyegető ellenség felett, azonban a lópróba mellőzésével — megtalálható egy a Balkánon elterjedt keleti (asszír-babilóniai) eredetű régi (még i. e. a VII. századból származó) elbeszélésben. Ez a bölcs Akyrios, későbbi szláv forrásokban Akir története, melyet a XI. vagy XII. században fordítottak le Makedóniában vagy Dél-Bulgáriában; a délszlávoktól ismerték meg a XVI. században a románok.¹³ Szovjet irodalomtörténészek feltevése szerint ugyancsak a XI. században Bölcs Jaroszláv idejében ültethették át, valószínűleg közvetlenül görögökből, orosz nyelvre is. Az orosz irodalomban első fennmaradt másolata a XV. századból vagy a XVI. század elejéről való, s másolatainak innen kezdve hosszú sora van egészen a XVIII. századig.¹⁴ Meg volt rá a lehetőség, hogy a középkori elbeszélés egyes motívumai új életre keljenek a Kalin cár bylinájában.

A történet hőse Akyrios, a babilóniai király tanácsosa, akit nevelt fia cselszövése folytán halálra ítélt a király, de barátja titokban földalatti lakásban rejtgette és táplálja. Helyette egy rabon hajtják végre az ítéletet. Holt hírére hallva, az egyiptomi fáraó adóját követeli Assziriának. A páros küzdelemnek az ellenfél előtt találós kérdések megfejtésével kell lefolynia, de nincs, aki a fáraó elé menjen. A feladatnak — mely nagy országos érdek — csak Akyrios felelhetett volna meg. Ekkor Akyrios barátja felfedi a bánatos királynak, hogy a bölcs életben van s a történet folytatása most már kedvező fordulatot vesz. A király igen megörül a hírek,

¹² Tölem: *Észak bylinái*. Ethn. 1953, 228—230. l.

¹³ M. Murko: *Geschichte der älteren südslawischen Literaturen*. Leipzig, 1908. 99. és 132. l. — Itt köszönöm meg Hadrovics Lászlónak, hogy figyelmemet erre az elbeszélésre felhívta.

¹⁴ Н. К. Гудзий: *История древней русской литературы*. 4. kiad. М. 1950. 158—160. l.

előhózzák a föld alól (az orosz elbeszélésben veremről van szó) s némi ápolás után útra bocsátják. Egyiptomban fényesen megállja a helyét a versenyben, ezzel a fáraót adófizetésre kényszeríti, hazatérve pedig nevelt fiát hosszas dorgáló kioktatásban részesíti.¹⁵

Az erkölcsi tanulságokkal zsúfolt elbeszélés, mint látjuk, a küzdelem módját illetőleg eltér az újabb feldolgozásoktól (a bylináétól s Toldi-mondánkéétól); ezzel szemben igen egyező mindegyikükben az epikus motívumok rendje. Szegedvidéki népmondánk forrásául tehát Akiryios történetének olyan továbbfűzését tehetjük fel, amelyben a bölcs helyére vitéz lép — mint Ilja Muromec Kalin cár bylinájában —, s amelyben a hős paripájának szerepe is előtérbe kerül. Bár ennek az elbeszélésnek rokonsága többé-kevésbé a XII. századi Ogier-eposszal is igazolhatóan látszik, a fenti párhuzamok ismeretével aligha kételkedhetünk abban, hogy az elsőseget, mint a néphagyományban rendszeres, ez esetben is, a közelebbi, vagyis a balkáni és orosz változatoknak kell adni.

Ez a példa bizonyítja, hogy folklórunk több oldalról is vehetett fel magába keleti eredetű meselemekeket. Az egyik nevezetes forrás, mely még túlságosan kevésbé foglalkoztatta folkloristáinkat, a bizánci és délszláv közvetítésé. E mellett számolni lehet — mint Solymossy tette — keleti meséknek nyugati közvetítésével is.

Pótlólag, e motívum-képlet tárgyalásának folytatásául szólni kell még Boér Márton balkáni verses útinaplójának (1687) arról a részletéről, amelyben Klaniczay Tibor a Toldi-mondának egy XVII. századi drinápolyi bolgár változatát ismerte fel.¹⁶ Ebben a következő elbeszélő anyag foglaltatik. A verselő először megemlíti, hogy Noák (Baba Novák XVI. századi balkáni hajdú vezér) fél csizmája és fél papucsja az egyik boltban ki van akasztva, s ezek akkorák, hogy a csizmába két véka, a papucsba egy véka búza beleférne. Ezt a vitézt (mint a bolgárok királyát) a török császár elfogatta, s nagy kerek bástyában fogságban tartotta. Egyszer a császárnak kedve támadt nagy vendégséget rendezni s arra minden országból bajnokokat hívatni. Az oda érkezett bajnokok között egy cseh vitéz volt a legkülönb. Ekkor a császárnak (nyilván közelebbi hívei) szóba hozták Noákot. A továbbiak elbeszélők, hogyan hívatja fel a császár a börtönből, veszi gondozásba, bocsátja viadalra a cseh vitéz ellen, s Noák, miután a viadalra vívó úton egy bikával is elbánt, hogyan veri földhöz ellenfelét. Ez a három versszak így hangzik:

*Tsászár akkor Noákot tömlőtzből ki hívatta
Egy néhány napok alatt ötlet jol tartotta,
Azután cseh vitéznek meg vívni bocsátta
Ígéré ha meg bírná meg ajándékozna*

*Mikor Noák már elő menné az viadalra
Egy kő falnál előtte ott állott egy bika
Az bikának lábait hamar meg fogadta
És kő falon mindgyarást azt által hajtotta*

*Mikor az cseh vitézhez Noák el érkezék
A cseh vitézzel mingyárt erőssen meg küsdék
Cseh vitéz az Noáktól úgy földhöz verették
Hogy minden teste neki mindgyárt özve romlék.*

Klaniczay helyesen állapítja meg, hogy a kiakasztott óriási csizma vagy papucs, a bika megfékezése, a cseh vitéz legyőzése: három, a Toldi-mondával egyező eleme az elbeszélésnek, amelynek segítségével esetleg fény derülhet a monda »eddig nem ismert délszláv összefüggéseire« (i. h. 376).

Magam, a fentiek ismeretében, úgy vélem, ez nem is olyan problematikus, mint első pillanatra látszik. Boér verses históriája olyan epikumot tartalmaz, amely egy töről fakad mind Akir, mind Kalin cár elbeszélésével. Csak még kivonatossabb, még halványabb annál. Nevezetesen: a hős elzáratása, majd később kihozatala, jóltartása és küzdelemre bocsátása tulajdonképpen Akir történetének felel meg, annak visszhangja a drinápolyi mondában. Ebben a tekintetben tehát a délszláv Akir-monda, a drinápolyi Noák-monda, az orosz bylina és a szegedi Toldi-monda: testvérek. Boér adatai értékesen egészíti ki a monda délszláv elterjedéséről való ismereteinket. De vannak elbeszélésének más eredetű rétegei is. Az elemek — motívumok — két csoportja az alapvető, Akirral rokon, epikumon kívül. A motívumok egy részét a magyar Toldi-mondához merném közvetlenül kapcsolni. Ez a hős csizmájának (papucsának) kiakasztásáról és különösen a »cseh vitéz« hősökéséről való értesülés. Különös,

¹⁵ V. Jagić: *Der weise Akiryios*. Byzantinische Zeitschrift I. 1892.

¹⁶ Klaniczay Tibor: *Beszámoló a román népköltészet könyvtáraiban végzett kutatásaimról*. MTA I. Oszt. közl. V. 1954. 365. és 375–376. l.

hogy Drinápolyba hogyan került cseh vitéz? Az ember önkéntelenül arra gondol, hogy ez a vonás a magyar Toldi-mondából került át a Balkánra, s oda magyarok — talán éppen Boér — közvetítették. A másik réteg talán még mélyebb beágyazottságu, még távolibb eredetű a néphagyományban, mint az elbeszélés derekát kitevő Akir-féle epikum. Ez a bikafékezés kapcsolata az idézett versszakokban Noáknak ezt nyomon követő diadalmas párbajával, amely ebben az összefüggésben nemcsak a Toldi-mondával tüntet fel egyezést, hanem egészen nyilvánvalóan együvé tartozik az előző fejezetben ismertetett ó-orosz krónikai elbeszélés folklór-anyagával is.

Ami ott még csak valószínű lehetőségnek tűnhetett fel, az itt már bizonyossággá kezd erősödni szemünkben. A Toldi-mondában a bikafékezés motívumának közvelelőül a viadal előtt van a folklorisztikailag igazolható, legalkalmasabb helye. Arany János ezt helyesen találta el. Olyan különböző tájakról és időkből való feltehetőleg népi eredetű források, mint az orosz és a bolgár monda, igazolják az Ilosvai sorrendjét helyesbítő változtatását. Az azonban most már a további kutatások feladata marad: véleményt nyilvánítani arról, hogy a bikafékezés által láthatólag egymással összefüggő kelet-európai mondák között közelebről milyen a viszony?

3. Szerelmi kaland és sírbráblás

Solymossy Sándorról az első világháborút követő évtized reprezentatív magyar folkloristájáról emlékezve, helyén való itt még megemlíteni, hogy hagyatékában maradt egy cikkének kézírata, a Toldi-monda egy részletéről, melyet ő a Körösi Csoma-Archívumba szánt. Egykori szerkesztőjétől kaptam 1948-ban, a folyóirat megszűnte után. Ez a dolgozat magyarul van megírva, csak a címe német, mert németre kellett volna lefordítani: „Eine orientalische Quelle zu Boccaccio. (Decamerone II. 5.)» Van-e benne új és mi az? — A nyolcadrét kézírásban sem hosszú, mindössze 9 lapra terjedő, de sűrű írású és tömören, színesen fogalmazott dolgozat nagyjából azt adja elő, amit az Ethnographia 1918. évfolyamának 9—18. lapján is kifejtett Toldi két kalandjának egyrészt Boccaccio egy novellájához s mindkét forrásnak az *Ezer-egyélj* egy meséjéhez való viszonyáról. Felfogásának a lényege az, hogy Ilosvai a két epizódot (a szerelmi kalandot és a sírbráblást) nem Boccaccioból merítette, hanem a Toldi-mondának ez az iker-története előbb francia változatában volt meg s annak a módosításából írta át a maga novelláját Boccaccio. Mégis van Solymossy Sándornak ebben a Toldi-mondával kapcsolatos utolsó megnyilatkozásában egy-két újdonság számba menő részlet s ezeket akarjuk itt a Toldi-kérdés neves kutatója iránti kegyeletből ismertetni, illetőleg idézni.

Ezek az újdonságok a következők. Először az, hogy 1924-ben publikált elméletének megfelelően, Toldinak ezt a kettős kalandját is XII. századnak vette fel s így időrend dolgában is besorolta a szerinte Franciaországból hozzánk átkerült mondaelemek közé. Ime saját szavai: »Mindhogy pedig e Toldira ruházott francia mondák *mindannyia* XII. századi keletkezésű s ezek között van a tragikomikus szerelmi kaland és sírbráblás is, a mi szövetségzetünknek szükségképp korábbi, primaire fogalmazásúnak kell lenni a Boccaccioénál; amattól tehát nemcsak független, de fenntartotta a két epizód előző formáját. E szerint a kettős történet egykor kétségkívül lovagi monda formájában élt és francia eredetű volt«. Az elbeszélésnek ezt a lovagi szellemét csak a Toldi-monda őrizte meg; Boccaccio azt már novellisztikusan fűzte tovább.

A tanulmány azután fejlődéstörténetileg is kidolgozta a közös epikus motívumok alakulását az Ezer-egyéljtől kezdve Boccaccioig. Ez a másik újság benne. Idézem innen huzamosan végig: »Az kétséget sem szenved, hogy a keleti anekdota sok más arab-perzsa mesével együtt hispániai mór-arab csatornán át jut körülbelül a X. század vége felé francia földre, ahol e csodás, tündéri fantasztikumok hatása alatt a chanson de geste-ek reális eposzokká, mint ismeretes, átalakul lovagromantikává. A többivel együtt a mi történetünk is lovagi színezetet ölt. A szerelmi felsülés és kicseppenés itt már lovaggal esik meg. Ez a forma kolostori szerzetesek közvetítésével átkerül magyar területre s mint Toldi-epizód ver nálunk gyökeret. A sírbráblásnak viszont, mint sajátosan nyugati motívumnak (keleten kősírok zárólappal és a halottal vele adott drágaságok ismeretlenek) francia földön kellett a szerelmi kalandhoz kapcsolódnia s a hős lovag roppant erejéről tanúságot tennie. Ezt a fejlődési fokot képviseli a magyar monda. A franciáknál a történet idővel további változáson megy keresztül. A lovageposz tí. egyre komolyodik műfaji kifejlődése folyamán, arisztokratikussá lesz; oda már a nagy tettek sorába, a hírneves hős viselt dolgai közé enemű neveltető tréfák nem illenek. Ez anekdotákat azonban átveszi a gall szellem speciális kis műfaja: a *fabliau*, amely akkor van épp keletkezésben a minsterek és jongleurök kezén. Ezek az obszcén tárgyakat kedvelő rövid énekek már nem hősoket szerepeltetnek, hanem a köznép embereit, azok közül is előszeretettel az együgyűeket és balgákat, kiknek felsülésein jót lehet nevetni. A keleti történet legényét az utcán szólítják szerelmi kalandra éppúgy, mint egy már előbb ismert fabliau

kezdétén Boivin énekes cimborát, akinek a továbbiakban egy ravasz courtisanenal akad kalandja. A két történet a hasonló kezdet miatt összekeveredik. Boivintól az új fabliau átveszi a pénzszámlálást az utcán és azt a vonást, hogy a félvilági hölgy a találgató rokonok hazudja magát. E vonásokkal gazdagodva, a kaland még egy vaskos módosulást szenved. A maga izlésének megfelelően a házból kijutást a cloacán keresztül teszi hozzá. Így áll elő az a francia fabliau, amely mint annyi más társa, azóta szövegében elveszett ugyan, de Boccaccio elég hű visszaadásában lényegileg előttünk áll. A fabliau természetesen megtartotta a szintén mulatságos sírbrablás epizódot a lovagi szövegből, de hőse az ő feltűntetésében már nem lévén vasgyűrű, hanem egy vidéki bamba alak, be kellett a másik betörő kísérletet iktatni, hogy a vidám alaphangulatnak megfelelően a sírkövel hasztalan bajlódó emberét siralmas helyzetéből kiszabadítsa.

Ehhez az érdekesen kifejtett és ebbeli előadásában igen áttekinthető felfogáshoz kritikai jegyzetként fűzzük hozzá, hogy I. a Toldi-részlet előzményeül feltett még keveretlen francia fabliau, mint a szerző maga is megmondja (pl. A Magyarság Néprajza. I. kiad. III. köt. 214. l.) a valóságban nem mutatható ki; 2. Ilosvai versének idevágó szakaszát a história többi motívumaitól különálló toldaléknak és külön forrású epikumnak szokás tekinteni;¹⁷ 3. szerintünk Boccaccio novellája és a megfelelő Toldi-epizódok között is van annyi egyezés, különösen a szerelmi kalandot folytatólagosan követő sírbrablás elbeszélésében, hogy az átvétel az előbbiből az utóbbiba is megmagyarázható, különösen minthogy 4. általános előadási modor tekintetében az *Ezeregyéj* meséjét Boccaccio novellájához érezzük közelebb állónak, mint a »lovagi« Toldihoz. 5. Ezen az alapon valószínűnek látszik, hogy a kettős kaland máskülönben is idegenszerű elbeszélését a többi mondaelemhez viszonyítva később ruházták rá Toldi alakjára s hogy ehhez az az erőpróba szolgáltatatható ürügyet, amellyel a a kriptába szorult hős a sír kőlapját felnyomva magát onnan kiszabadítja.

Egyébként Solymossynak a Toldi-monda nyugati eredetéről kidolgozott elméletéhez tudni kell, hogy a jelzett út nyugatról keletre nála a mesék útjával vágott egybe. Keleti eredetű mesekincsünkről ugyanis azt tartotta, hogy részben a mörök útján spanyol és francia földön át terjedt el ugyanez időben Európa nyugati részéből kelet felé, — ez volt szerinte a felső körök mese-tudása — részben pedig a köznép helyi hagyományaiból táplálkozott.¹⁸

Pótoljuk meg még néhány jegyzettel a fentiekben közölt adalékokat!

*

Az kétségtelen, hogy a Toldi-kérdés vizsgálatában már eddig is elértünk eredményeket. Viszont az eddigi kutatásokban bizonyos hibák és hiányok fordultak elő, ezeket igekezőnk kell elkerülni.

Nézetem szerint az egyik félrecsúszás a francia szerzetesrendek szerepének beiktatásából származott a Toldi-monda keletkezéstörténetébe. Karácsonyi János ötletét Solymossy Sándor kapta fel és alkalmazta a monda XII—XIV. századi nem kevesebb mint két évszázados hazai történetére. Pedig ahogyan ő 30 évvel ezelőtti elméletét megírta, ma már elképzelni is bajos, hogy ti. *idegen szerzetesek nálunk, kolostorokban* ennyi időn át fenntartották volna *hazai* hőseik körül fonódott epikus hősi énekeiket s azután időközben azokat magyar hősökre ruházva francia eredetű hősköltészeti hagyományaikból utóbb *magyar nyelvű* elbeszélő énekeket alkottak volna. Míg az 1910-es és 20-as években, e franciaországi párhuzamoktól ily korai időkre elcsábítva, folkloristáink (Birkás, Solymossy) a magyar monda végső eredetének és keletkezésének problémájából, vagyis a tulajdonképpeni folklor-kérdésből indultak ki: a 30-as évek kutatói (Mályusz, Fest S.) némileg realisabb és közelebbi szemlélettel, de kevésbé jellegzetes folklorisztikai problémalátással mondánknak a XIV. és XVI. századi időpontok közé eső történetét igekeztek elképzelhetővé tenni s áthidalni a történeti Toldi és Ilosvai históriája között mutatkozó ugyancsak körülbelül két évszázados fejlődést.¹⁹ Minthogy Ilosvai kifejezetten forrásokat emleget, nem volt nehéz ezeket egy századdal korábbra tenni, latin nyelvűeknek fogni fel s megvolt a kapcsolat a történeti Toldi és a magyar verses história között.

Úgy látom: a Toldi-monda keletkezését, ha azt külföldi hatásra képzeljük el, lehetetlen másképp felfogni, mint úgy, hogy ezek a hatások nyomban Toldi Miklós alakjának elhíresedése idejében, tehát a XIV. században érvényesülhettek; sokkal korábbi átplántálás nem járt volna azzal az eredménnyel, hogy a téma nálunk meghonosodjon. Valóban, mint legújabban

¹⁷ Horváth János, i. m. 476, 478, 489. l.

¹⁸ Solymossy Sándor: *A népmese és a tudomány*. A Kis Akadémia könyvtára XXVIII. Bp. 1938, 35—36. l.

¹⁹ Mályusz Elemér: *A Toldi-monda*. A Klebelsberg K. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. 1934. 141. l. — Fest Sándor, i. m. 317. l.

vallják, a Toldi-monda keletkezésének legvalószínűbb ideje a XIV. század végére vagy a XV. század első felére tehető.

De a monda kérdései között nemcsak a végső eredet a fontos. Ugyanilyen, ha nem még problematikusabb az átvétel útja-módja is. Ez végbemehetett szóbeli közvetítéssel — népköltés útján —, vagy írásbeli úton is, esetleg a korábbi szóbeli hagyományozódásnak későbbi írásbeli rögzítésétől meghosszabbított és fenntartott átörökítése révén. Ennek valószínűsége annál inkább megvan, mert XVI. századi széphistóriáink szerzői közül nem egy, mint éppen Ilosvai is, írott krónikát, szöveget vall forrásul. Olaszország, ahol Toldi Miklós megfordult, s ahonnan a Boccaccio-epizódok is erednek: bizonyára elsősorban jöhetne számba ily írásbeli hagyományok átadójaként, de úgy véljük, a folklór számára országhatárok nem jelentenek akadályt, jöhetnek a franciaországi, az angol forrásból kimutatott motívumok egyenes úton is Közép-Európán át, esetleg a szlávtság útbacajtésével.

S itt mutathatók rá ismételten a Toldi-mondával kapcsolatos kutatásoknak másik hibaforrására: arra, hogy folkloristáink nagyobb előszeretettel néztek nyugatra mint keletre: kelet-európai szomszédainkra, szívesebben keresték a forrást — térbelileg éppen úgy mint időben — távol mint közel. — Vagy nem meggondolkoztató-e, hogy az Ogier-eposz »motívumsora« előbukkan orosz földön, a Balkánon és Magyarországon is? Nem különös-e, hogy a »csónakjelenet« jellegzetes Trisztán-eposzi motívuma nemcsak nálunk van meg Ilosvainál, hanem XIX. századi népmondai elbeszélésben Finnországban is?²⁰ Hogyan került oda? Valószínűleg Skandinávián keresztül. Ha elkerülhetett Franciaországból Finnországba, akkor mifelénk való elterjedésének sem igen lehetett akadálya. Van hát Kelet-Európában is keresni-valójuk a folkloristáknak, ha egyébért nem, azért, mert Európának ez a sok néptől lakott keleti fele mindenkor a nyugati hagyományok felvevő területe volt. Ezért korántsem szük-séges valamely kultúrcsatornán keresztül képzelnünk a franciaországi hősi epika útját Magyarországra. A folklórnak szabad útja van a felszínen is, nemcsak a kultúrérintkezések alagútjain, s a középkorban a nemzetközi jongleurök, spielmannok s orosz szkomoroch-ok között bizonyára megvoltak a ma már nehezen kinyomozható, de akkor Európát behálózó összeköttetések.

A bikafékezésnek keleti és déli forrásban való szereplése is arra int, hogy ne csak a nyugati kapcsolatok jelentőségét mérlegeljük, hanem számoljunk a kelet-európai közvetítés lehetőségével is.

Majd ha kutatóink nagyobb történeti anyagot gyűjtöttek össze, bővebb figyelmet szenteltek az európai népek jelenkori folklórja megfelelő motívumainak, minőségileg megrostálták mind a történeti, mind a folklór anyagból származó változatokat az egyező motívumok rokonsági foka szerint: e tárgyi teendők elintézése után nyúlhatnak majd érdemben a történeti, az értelmező kérdéshez, amelynek bizonyító erejét úgyis inkább a mondának tárgyi egyezése adhatná meg, mintsem a történeti kapcsolatok.

Azt ugyanis a Toldi-kérdés eddigi vizsgálata megmutatta, hogy történetírói eszközökkel nem lehet végire járni a folklórnak: Toldi történeti személye nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy vele a monda keletkezését megmagyarázzák. Itt kétségkívül nem történetről, hanem folklórról van szó.

Szerencsés véletlen: néhány közeli külföldi variáns felfedezése természetesen nagyon lendíthet a monda átvételének magyarázatában. De csupán esetlegességre a tudomány nem bízhatja magát. Helyes nyomon elinduló s a szaktudomány eredményeit számbavevő felkészültség —, friss képzelet párosulva kritikai szigorral a tényyszerű egyezések latravetésében, értékelésében: mindenkor biztathatnak valamelyes sikerrel. Égyelőre további környezettanulmány és új anyaggyűjtés van soron. A külföldi források átvizsgálását, az eddig megállapított egyezések tanulságainak összeegyeztetését, a monda létrejötté egyes mozzanatainak kijelölését folklorista segítség nélkül alig végezhetni el megnyugtató módon.

²⁰ Említi Birkás Géza, Ethn. 1912, 285. — Martti Haavio: *Suomalaisen muinaisrunouden maailma* Helsinki 1935, 307. l.